

Т.М.ШЕВЧУК *

**НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ГУМАНІТАРИСТИКИ 1920-х рр.: КАТЕРИНА ГРУШЕВСЬКА
Й КОРОЛІВСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ІРЛАНДІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРОЕКТІ
З ВИВЧЕННЯ НАРОДНОГО СОННИКА**

У статті йдеться про виявлення записів українських фольклорних снотлумачень серед архівних матеріалів Королівського антропологічного інституту Великобританії та Ірландії, які в 1925 р. надіслали до Лондона співробітники Всеукраїнської академії наук. Співпраця К.Грушевської з англійським антропологом Ч.Селіґменом спрямувала українську фольклористику на шлях освоєння нових методологічних підходів при дослідженні традиційних смислів народного снотлумачного репертуару.

Ключові слова: народний сонник, антропологія, еволюціонізм, дифузійонізм, польова фольклористика.

Вплив М.Грушевського на розвиток соціогуманітарних досліджень в Україні на початку ХХ ст., а найбільше в 1920-х рр., важко переоцінити. Причому в орбіті зазначеного впливу перебували не лише історики, а й представники інших наукових дисциплін, на перший погляд далеких від власне історії. Це стосується, зокрема, народознавства – фольклористики та етнографії, як вони тоді називалися в Україні, або, у термінах сучасної світової науки, – культурної й соціальної антропології. Адже саме М.Грушевський, будучи харизматичною особистістю та маючи організаторські здібності, повернувшись 1924 р. до УСРР, створив тут власну народознавчу школу. Він зібрав навколо себе молодих фольклористів, етнографів і тією чи іншою мірою підпорядковував своєму впливу дослідників народної культури старшого покоління. Сам же він у той час був переконаним послідовником доволі різних за спрямуванням теоретичних напрямів – еволюціонізму й соціології.

Слід зазначити, що в 1920-х рр. еволюціонізм в етнології та фольклористиці, одним з основоположників якого був Е.Тейлор, уже інтенсивно здавав позиції. Натомість набирала сили французька соціологічна школа, що вела свій початок від Е.Дюркайма. І от саме під впливом М.Грушевського українські фольклористи й етнографи досліджуваного періоду взяли на озброєння такі досить різні за спрямуванням та вагою у застосовуванні тоді етнологами методології напрями теоретичної думки.

А почалося все з поїздки вченого на початку ХХ ст. до Парижу, де він ознайомився з методами роботи та досягненнями діячів французької соціологічної школи. Як зазначав О.Пріцак у своїй статті, присвяченій аналізу теоретичних

* Шевчук Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського, відділ української й зарубіжної фольклористики
E-mail: nata1509@i.ua

поглядів М.Грушевського, для останнього «спеціальне значення мали дослідження Дюркгейма над формами релігійної свідомості. Також М.Г[рушевський] дуже високо цінував праці колеги Дюркгейма, пізнішого його наслідника, як керівника паризької школи дослідників людського мислення, Люсьєна Леві-Брюля»¹. Учений саме працював над своєю фундаментальною «Історією України-Руси». Він переглянув власні теоретичні підходи до її написання, і вже 1909 р. у вступі до т.VII називав себе «істориком-соціологом». М.Грушевський не був задоволений попереднім станом «дослідів» у двох ділянках: стосовно «часів передісторичних» і в «добі новітній». Джерел для вивчення «передісторичної» епохи було недостатньо. Тож якщо раніше М.Грушевський спирався лише на результати студій археологів, антропологів (соматичних чи фізичних) та мовознавців, то тепер він додав нову галузь: «Порівняльна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту»².

М.Грушевський дійшов висновку, що саме народна культура, зокрема духовна та соціонормативна (соціальна), при застосуванні відповідних методик дослідження може дати матеріал для реконструкції дописемного періоду історії українського народу, у чому він відчував гостру потребу. І зарадити, на його думку, тут міг, по-перше, еволюціоністський метод пошуку «пережитків старовини» у сьогочасній фольклорній культурі, а по-друге – соціологічні методи їх інтерпретації. Соціологія, на думку М.Грушевського, мала допомогти відтворити суспільні порядки «доісторичних часів» на основі аналізу віднайдених у хронологічно пізньому фольклорному матеріалі «пережитків».

«Соціологія стала відтепер пасією М.Г[рушевсько]го. При першій нагоді, восени 1919 р., М.Г[рушевський] заснував у Відні Український соціологічний інститут, що діяв до його переїзду до Києва у 1924 р. Там на базі його лекцій вийшов курс генетичної соціології самого М.Г[рушевсько]го, що був якби вступом до початків еволюції громадянства на Україні. Після повернення до Києва, М.Г[рушевський] створив при своїй науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний кабінет примітивної культури (під керівництвом його дочки Катерини Грушевської), що видавав в 1924–1930 рр. свій орган “Первісне громадянство”»³.

Так, під впливом М.Грушевського, фольклористи й етнографи 1920-х рр., зосереджені в організаціях ВУАН та навколо них, намагалися поєднати відживаючу еволюціоністську концепцію «пережитків» із методами французької соціологічної школи. І у цілому їхню діяльність слід визнати вельми результативною, особливо за масштабами розгорнутих досліджень та за їх кількістю. Сучасна фольклористка О.Бріцина зазначає, що «зусиллями співробітників Етнографічної комісії та її кореспондентів у надзвичайно стислий термін було зібрано значну кількість матеріалів, що відображають синхронний “зріз”

¹ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т.І. – К., 1991. – С. LVIII.

² *Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т.І. – С. 18.

³ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. – С. LIX.

традиційної національної культури, який практично й досі не має аналогів у вітчизняній фольклористиці за своєю повнотою та вичерпністю»⁴.

Слід зазначити, що зосередження лише на двох названих теоретичних напрямках доволі суттєво обмежувало дослідницькі можливості. Адже в тогочасній етнології – антропології – фольклористиці вже активно діяли такі наукові напрями, як австрійська дифузійоністська школа культурних округів (кіл), американський культуралізм, британський функціоналізм. І от, виявляється, у своїй діяльності К.Грушевська та її співробітники не обмежилися двома означеними теоретичними напрямками, а насправді вийшли за їх рамки. Це, зокрема, проявилось у співпраці з британськими антропологами у площині вивчення народної снотлумачної практики.

У російських пострадянських публікаціях щодо усних снотлумачних практик відзначимо твердження про «повну відсутність у радянській фольклористиці та етнографії праць про народне снотлумачення»⁵. Т.Молданова зауважує, що у «вітчизняній етнографії методика дослідження сновидінь [...] досі не розроблено»⁶. Про унікальний досвід вивчення української снотлумачної практики на початку ХХ ст. мало знають навіть столичні фахівці, не кажучи вже про науковців інших країн. Саме тому у №1/2 часопису «Міфологія і фольклор» за 2015 р. було опубліковано статтю Я.Ставицької «Маловідомий міжнародний етнологічний проект початку ХХ століття: співпраця Катерини Грушевської з Лондонським антропологічним інститутом».

Королівський антропологічний інститут Великобританії та Ірландії (Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland) утворився 1871 р. шляхом об'єднання двох товариств – Етнологічного, що виникло 1843 р., та Антропологічного, заснованого 1863 р. Нині ініціативу співпраці з цим інститутом виявляють російські дослідники. Зокрема в 2004–2005 рр. у цій установі стажувалася О.Христофорова:

«Неподалік від Британського музею і Британської бібліотеки, на тихій лондонській вулиці Фітцрой-стріт у будинку №50 знаходиться Королівський антропологічний інститут – один із найзначніших світових центрів соціокультурної антропології. Історія інституту, що нараховує понад сто років, тісно пов'язана з іменами родоначальників світової антропології – Едварда Тейлора, Джеймса Джорджа Фрезера, Альфреда Геддона, Вільяма Пітта-Ріверса, першого президента інституту Джона Леббока, Альфреда Редкліфф-Брауна, Едварда Еванс-Прі[т]чарда та ін.»⁷.

⁴ Бріцина О. Сучасні аспекти методики збирання народної прози // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №3. – С.24.

⁵ Лурье М.Л. Вещие сны и их толкование (на материале современной русской крестьянской традиции) // Сны и видения в народной культуре / Сост. О.Б.Христофорова. – Москва, 2002. – С.31.

⁶ Молданова Т.А. Сновидения в культуре хантов // Этнографическое обозрение. – 2006. – №6. – С.38.

⁷ Христофорова О.Б. Сохранение и популяризация культурного наследия: опыт Великобритании [Електронний ресурс]: http://ifapcom.ru/files/Monitoring/khristoforova_sohr_popular.pdf

У 1907 р. інститут здобув статус королівського, перебуває під патронатом монаршої родини, став центром антропологічних досліджень і збереження матеріалів, зібраних під час експедицій у різних куточках світу.

У часопису «Україна» 1925 р. було вміщено укладену К.Грушевською «Програму збирання матеріалів до українського народнього сонника». Також удалося виявити ще один варіант цієї програми, свого часу надісланий до Житомира, у Волинський науково-дослідний музей. В обох матеріалах К.Грушевська виокремлювала питання, які особливо цікавили британську інституцію (наприклад, коли сниться сире м'ясо): «Лондонський антропологічний інститут просить нас звернути особливу увагу на толкування сього сну – тому бажано якнайбільше пояснень і якнайбільш детальних»⁸. Польові записи надсилалися в Київ, на адресу Історично-культурної комісії при Всеукраїнській академії наук: вул. Короленка, 37 (нині вул. Володимирська), кв. 12-а. Це відбувалося впродовж 1925–1927 рр.

Оскільки в тексті програми зазначено, що такі матеріали збиралися з ініціативи Лондонського антропологічного інституту, а у формулюванні запитань ураховано побажання британських антропологів, постає питання: чи встигла К.Грушевська надіслати до Лондона українські польові записи снів, і, якщо так, серед яких архівних матеріалів вони зберігаються? Своєрідною підказкою стала рецензія К.Грушевської на публікацію англійського лікаря й антрополога Чарльза Габріеля Селігмена (1873–1940 рр.), в якій він здійснив порівняльне дослідження сновидінь, спираючись у тому числі на український матеріал, зокрема з Житомирщини. Відгук оприлюднено 1928 р. у часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

Ч.Селігмен професійно цікавився сновидіннями й мав намір перевірити гіпотези З.Фрейда на матеріалі традиційних культур. Тож логічно було припустити, що польові записи з України могли потрапити саме до його паперів. Серед описів архівних матеріалів Ч.Селігмена, що зберігаються в Королівському антропологічному інституті Великобританії та Ірландії, авторка цих рядків виявила лист К.Грушевської, написаний 17 листопада 1924 р., в якому повідомлялося про рішення надіслати до Лондона українські снотлумачні польові записи. Такі матеріали (зокрема тлумачення снів про сходження на гору, літання, ходіння оголеним, споживання сирого м'яса, будівництво нової хати й т.д.), зафіксовані під час «екскурсій» (експедицій) від п'ятдесяти осіб, було надіслано до британської столиці 9 грудня 1925 р.⁹

Англійський лікар та антрополог, професор Лондонської школи економіки, учитель визнаних у світі фахівців Б.Малиновського та Е.Еванс-Прітчарда, Ч.Селігмен брав участь в експедиціях на Нову Гвінею (1904 р.),

⁸ [Грушевська К.]. Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника // Україна. – 1925. – №1/2. – С.238.

⁹ Seligman Charles Gabriel. Collection (MS 262). The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland [Електронний ресурс]: <https://www.therai.org.uk/archives-and-manuscripts/manuscript-contents/0262-seligman-charles-gabriel-qcollection-qcollection-ms-262/>

Цейлон (1906–1908 рр.), у Судан (1909–1912 рр.). Серед його польових записів – тлумачення снів новоїтнійськими тубільцями. Цікавився він і матеріалом, зібраним на Балканах, мотивами сну у сербських баладах. Про важливість вивчення сновидінь Ч.Селігмен згадував у своїй інавгураційній промові з нагоди обрання його головою Лондонського антропологічного інституту в 1924 р.

У рецензії на публікацію вченого, в якій використано й українські сновтлумачні польові джерела, надіслані до Лондона співробітниками кабінету примітивної культури при ВУАН, К.Грушевська виокремлювала висновок Ч.Селігмена (в її тексті: «Зелігман») про відсутність глибокої психологічної різниці між «цивілізованими народами» й «дикунами»:

«Для порівнянь над снами автор перевів досить широку анкету щодо таких чотирьох “типових снів”: згубити зуба, літати, лізти на гору, дерево, драбину та сон про сире м’ясо. Виявилося, що всі ці сні загально розповсюджені у народів різних культур, при чому вони викликають дуже однотайні відношення, їх толкують зовсім подібно»¹⁰.

Окремо К.Грушевська розглядала сні про сире м’ясо, оскільки і в її згаданій вище програмі йшлося про особливий інтерес лондонських фахівців до такої категорії текстів:

«Для своїх висновків щодо сього сну автор мав досить значний матеріал з Африки, деякі з Борнео і з Китаю; з європейських країн у нього представлені Ірландія, Швейцарія, Греція і Україна (з Галичиною). Всі ці краї толкують сей сон однаково – як поганий. До того мають тенденцію ставити його в зв’язок з смертю (Золоте Побережжя¹¹, Нігерія, Борнео, Китай), похороном (Танганіка¹², Житомирщина), поминками (Бердичівщина), тощо»¹³.

Більшість прикладів, на які спирався Ч.Селігмен, аналізуючи тлумачення снів про сире м’ясо, походили з України та Греції. Зі Швейцарії був один лише факт, тому К.Грушевська вважала, що для остаточних висновків у вченого не було достатніх аргументів, однак зауважила, що рецензована стаття гідна уваги як спроба психоаналітичної етнології.

У розвитку української фольклористики 1920-х рр. неодноразово відзначалися дві виразні тенденції: вивчення фольклору з погляду тейлорівської теорії «пережитків» (згадаймо хоча б назву часопису: «Первісне громадянство та його пережитки на Україні») і вплив ідей французької соціологічної

¹⁰ Грушевська К. [Рец.] C.G.Seligman. The unconscious in relation to anthropology. – The British Journal of Psychology, v. XVII, April, 1928 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 2/3. – К., 1928. – С.169–171.

¹¹ Золотий Берег – британська колонія у Західній Африці.

¹² Танганіка.

¹³ Грушевська К. [Рец.] C.G.Seligman. The unconscious in relation to anthropology... – С.170.

школи¹⁴. «Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника» й рецензія К.Грушевської на працю Ч.Селігмена про сновидіння засвідчують, що українським дослідникам не були чужі ідеї, висловлювані прибічниками інших теоретико-методологічних напрямів, зокрема фрейдизму та дифузійнізму. Так, К.Грушевська відзначала, що Ч.Селігмен був відомим популяризатором теорії психоаналізу З.Фрейда в етнології, і саме на його побажання орієнтувалася, укладаючи свою програму для польової роботи з фіксації сновидінь.

Ч.Селігмен, за спостереженнями К.Грушевської, прагнув знайти відповідь на важливі для етнології питання: чи «однакові етнологічні явища мусять вважатися культурними запозиченнями з одного джерела, або навпаки, можуть пояснятися однаковими психологічними факторами у людей різних цивілізацій»¹⁵? Перше зауваження стосувалося дифузійнізму, друге – фрейдизму. Ще одне питання, порушене К.Грушевською у згаданій рецензії, спрямовувалося на ревізію ідей французької соціологічної школи в особі Л.Леві-Брюля: «чи психіка цивілізованих і некультурних має якісь справді глибокі різниці, чи вони виявляють два різні типи думання, як се твердив Леві Брюль»¹⁶?

До історії антропології Ч.Селігмен увійшов передусім як ретельний збирач польових матеріалів. Захоплення цією діяльністю він передав і своїм учням, зокрема Б.Малиновському. Із повагою згадував про Ч.Селігмена Е.Еванс-Прітчард, котрий піддав критиці методи порівняльної етнографії початку ХХ ст.¹⁷ Окремі аналогії, на які вказував Ч.Селігмен у порівняльних студіях сновидінь, потребують коментування, викликають чимало нез'ясованих питань і у сучасних дослідників традиційних снотлумачних практик. Для прикладу, учений порівнював сни про сире м'ясо, записані в Танганьїці та на Житомирщині, у семантиці яких було багато спільного, але його поясненням бракувало заглибленості в особливості обрядової практики споживання м'яса, хоч він і усвідомлював важливість такої інформації.

Ідеї Ч.Селігмена, якими в 1920-х рр. зацікавилася К.Грушевська, вплинули на багатьох тогочасних антропологів, зокрема на Б.Малиновського, М.Чаплицьку (біограф М.Миклухи-Маклая)¹⁸, К.Доннера¹⁹. Представники британського функціоналізму А.Редкліфф-Браун та Е.Еванс-Прітчард відзначали вагомий внесок Ч.Селігмена в історію польових досліджень. Його працю

¹⁴ Шевчук Т. Наукова фізіономія української фольклористики 1920-х років: драма ідей та моральних орієнтирів // *Її ж.* Фольклористичні етюди (у друку).

¹⁵ Грушевська К. [Рец.] С.С.Сeligman. The unconscious in relation to anthropology... – С.169.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Эванс-Пritchard Э. Теории примитивной религии [Електронний ресурс]: <http://litresp.ru/kniga/ru/Э/evans-pritchard-edvar>

¹⁸ Решетов А.М. М.А. Чаплицкая и её статья «Жизнь и деятельность Н.Н. Миклухо-Маклая» // Австралия, Океания, Индонезия в пространстве времени и истории: Статьи по материалам Маклаевских чтений. – Санкт-Петербург, 2010 [Маклаевский сборник, вып.3]. – С.22–31.

¹⁹ Функ Д.А. [Рец.] Kai Donner: Linguist, ethnographer, photographer. Donner Joakim & Juha Janhunen (eds.), Peter Sandberg (photo ed.). Helsinki: Societe Finno-Ougrienne, National Board of Antiquities, 2014. 175 p. [Travaux ethnographiques de la Societe Finno-Ougrienne, 21] // Сибирские исторические исследования. – Вып.1. – Томск, 2015. – С.111.

на Новій Гвінеї не оминув увагою й радянський етнолог С.Токарев²⁰. До кемб-риджської школи, окрім Ч.Селіґмена, належали В.Ріверс та А.Геддон, котрі разом із ним брали участь в експедиції на острови Торресової протоки²¹.

²⁰ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – Москва, 1978. – С.95.

²¹ Пикрен У. Великая психология: От шаманизма до современной неврологии / Пер. с англ. В.Н.Егорова. – Москва, 2016. – С.142.

In this article author researches the detection of Ukrainian folk oneiromancy records among the archival materials of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland that in 1925 was sent to the London from employees of All-Ukrainian Academy of Sciences. The cooperation between K.Hrushevs'ka and British anthropologist Ch.Seligman directed Ukrainian folklore to the development path of the new methodological approaches of the researching of new traditional meanings of National oneiromancy repertoire.

Keywords: dream book, anthropology, evolutionism, trans-cultural diffusion, field folklore.

